

ЩОДО ПОНЯТТЯ ПРАВОЗДАТНОСТІ СУБ'ЄКТА ПРАВА

Андрій Пасічник,

здобувач відділу проблем державного управління та адміністративного права
Інституту держави і права ім. М. В. Корецького

У статті досліджується категорія «правоздатність суб'єкта права», її зміст, ознаки та правова природа. На підставі аналізу наукових досліджень представників теорії права та окремих галузевих наук здійснюється спроба довести міжгалузевий характер вказаного поняття, визначити його соціально-правову природу, порівняти із суб'єктивним правом.

Ключові слова: правосуб'єктність, правоздатність, суб'єкт права, суб'єктивне право.

Правоздатність займає особливе місце поміж інших елементів правосуб'єктності. Як влучно зазначив О. Красавчиков, правоздатність необхідна настільки ж, наскільки необхідна норма права, що регулює певне суспільне відношення [1, с. 40]. Більше того, не суб'єкт права створюється для правової норми, а навпаки. Тому правоздатність як властивість, що виокремлює суб'єкта права з-поміж його (права) об'єктів, можливо має навіть більше значення для правової системи, ніж норма права. Правоздатність є достатнім критерієм встановлення факту правового існування суб'єкта права. Вона є самодостатньою категорією, чого не можна сказати про дієздатність чи деліктоздатність, які безпосередньо від неї залежать. Саме через свою значущість правоздатність була та залишається одним із основних предметів наукових пошуків у галузі права. Однак, незважаючи на великий обсяг проведених наукових досліджень, донині не існує єдиного підходу до визначення її правової природи та змісту.

Більшість представників теорії права й окремих галузевих наук при визначенні дефініції правоздатності йдуть шляхом дослідження її соціально-правової природи та змісту. Узагальнення результатів такої роботи свідчить, що в основному вони розуміють під правоздатністю здатність особи мати права й обов'язки [2, с. 193; 3, с. 146; 4, с. 397; 5, с. 90]. При цьому галузевий характер правоздатності за необхідності підкреслюється за допомогою вказівки на відповідну галузеву належність прав та обов'язків. Разом із тим у науковій літературі є й інші підходи до визначення правоздатності. Так, А. Міцкевич розуміє під нею загальні права й обов'язки [6, с. 30]. Проте ці твердження не можна вважати правильними, оскільки подібні трактування правоздатності фактично об'єднують її з іншими категоріями права, отже, позбавляють правоздатність власного змісту, що є неприпустимим. Інколи у літературі право-

здатність визначається як загальна передумова виникнення правовідносин або набуття прав і обов'язків (тобто поняття формується шляхом вказівки на притаманні йому функції) [7, с. 41; 8, с. 9]. Такі підходи до визначення правоздатності є цілком допустимими. Більше того, вони дозволяють комплексно вивчати цю категорію. Проте вважаємо, що будь-яке правове явище має розкриватися, перш за все, через визначення його природи та змісту, а тому при формуванні поняття «правоздатність» слід іти саме таким шляхом.

Упродовж багатьох років серед науковців триває спір про природу правоздатності. Проте, незважаючи на значну кількість проведених на цю тему досліджень, переконливої відповіді на питання чим є правоздатність не отримано і донині.

Метою цієї статті є встановлення правової природи та змісту правоздатності суб'єкта права.

Ініціаторами вказаної наукової дискусії вважаються М. Агарков, який запропонував теорію динамічної правоздатності, та С. Братусь, котрий, на противагу динамічній, висунув ідею статичної правоздатності [9, с. 70–73; 10, с. 31]. Крім С. Братуся, теорія динамічної правоздатності була критично оцінена також Я. Веберсом, А. Венедиктовим, О. Красавчиковим та ін. [7, с. 44–45; 11, с. 19; 12, с. 19]. Тому у подальшому дискусія відбувалася в основному щодо встановлення того, чим є правоздатність: суб'єктивним правом, властивістю (якістю) суб'єкта, сумарним вираженням суб'єктивних прав особи або стадією розвитку суб'єктивного права.

Сумарним вираженням прав особи вважав правоздатність Б. Пхаладзе [13, с. 41]. Однак така точка зору не знайшла широкої підтримки серед науковців оскільки, по-перше, пропонувалася фактична підміна поняття «правоздатність» елементами такого явища, як правовий статус; по-друге, вказаний

підхід не узгоджується із законодавством. Більше прихильників отримала теорія стадійного розвитку суб'єктивного права, запропонована Ц. Ямпольською [14, с. 153]. На її думку, суб'єктивне право у своєму розвитку проходить три стадії: правоздатності (потенційного стану суб'єктивного права), виникнення суб'єктивного права та стадію його реалізації. Однак Я. Веберс переконливо довів помилковість такого розуміння правоздатності [7, с. 53–55]. Критично оцінив зазначений підхід до визначення суті правоздатності Н. Вітрук [5, с. 103–109], який, принципово погоджуючись із стадійністю суб'єктивного права, виступав проти включення правоздатності до переліку етапів його розвитку. Таким чином, дискусія щодо суті правоздатності звелася до протистояння прихильників розуміння її як певної властивості чи якості особи та прихильників трактування правоздатності як суб'єктивного права.

У науковій літературі були висловлені численні аргументи на користь як першої, так і другої позиції. Зокрема, О. Іоффе, обґрунтовуючи необхідність розуміння правоздатності як певної якості суб'єкта права, зазначає, що суб'єктивне право може існувати лише в рамках певних правовідносин, а там, де норма права встановлює відносини лише з державою, правове регулювання не виходить за межі правоздатності. Посилаючись на твердження Н. Александрова, О. Іоффе зазначає, що вказані відносини особи із державою є не правовідносинами, а певним зв'язком між суб'єктом права та державою й оскільки його не можна визнати правовими відносинами, то і суб'єкта цього зв'язку не можна визнати носієм суб'єктивних прав. Оскільки він все ж має певні правові можливості, то вони і являють собою правоздатність. Крім того, правоздатність відрізняється від суб'єктивного права тим, що останнє надає можливість його суб'єкту вимагати певної поведінки від зобов'язаних осіб, а правоздатність лише встановлює зв'язок особи і держави. Тому правоздатність визначає лише міру дозволеної поведінки, а суб'єктивне право додатково встановлює і міру необхідної поведінки зобов'язаного суб'єкта [15, с. 123]. Подібний аргумент наводив і О. Красавчиков [12, с. 22]. Проте Я. Веберс, аналізуючи вказані висновки, досить переконливо узагальнив, що такий погляд тяжіє до визнання правоздатності саме правом, оскільки визнання правоздатності мірою можливої поведінки й є причиною неможливості розуміння цієї категорії як якості особи [7, с. 47]. Однак вже наступний висновок науковця щодо покладення на всіх осіб обов'язку не порушувати правоздатність певного суб'єкта права, який він наводить як аргумент на користь визнання правоздатності правом особи, не є безспірним.

Слід зазначити, що схожі думки висловлювали й інші представники правової науки [16, с. 9]. Норма права, яка є підґрунтям вказаного висновку, міститься у цивільному законодавстві. Так, відповідно до ч. 1 ст. 27 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України, правочин, що обмежує можливість фізичної особи мати не заборонені законом цивільні права й обов'язки, є нікчемним. Схоже правило містилось і у ст. 12 ЦК УРСР. Погоджуючись із нормативним, опосередкованим (методом деліктного регулювання) встановленням обов'язку не порушувати правоздатність суб'єктів права, ми не можемо погодитись із висновком про використання цього факту як аргументу на підтримку розуміння правоздатності як суб'єктивного права.

Відомо, що правоздатність є не лише соціальним, а й юридичним явищем. А оскільки воно входить у коло юридичних категорій (причому категорій життєво необхідних для правової системи), цілком логічно, що право намагається охороняти правоздатність. І знову ж цілком логічно, що при цьому застосовується юридичний інструментарій (встановлення обов'язків, надання гарантій). Тому покладання на зобов'язаних осіб певного обов'язку не завжди означає, що ним забезпечується суб'єктивне право. Зобов'язальною нормою теоретично може забезпечуватися будь-яке бажане для права явище. Прикладом такого може бути законний інтерес. Він забезпечується покладанням на зобов'язаних осіб відповідного обов'язку, а також процесуально закріпленою можливістю його захисту. Однак це не дає підстав вважати законний інтерес суб'єктивним правом. Такий висновок підтверджує і судова практика (рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень ч. 1 ст. 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) від 01.12.2004 р.). Крім того, якщо припустити, що у наведеній нормі ЦК України під правами розуміється і правоздатність, то нелогічним виглядає словосполучення «не заборонені законом». Хіба може правоздатність особи бути забороненою? Тому вказана норма асоціює правоздатність саме із певною можливістю, що є властивою суб'єкту права, і саме у такому її розумінні ставить під охорону цю категорію.

Можна навести ще кілька аргументів проти визнання правоздатності правом. *По-перше*, загальновизнано, що правоздатність є передумовою правовідносин. Право ж є одним із елементів змісту останніх, тобто одне явище є передумовою і змістом правовідносин. Однак це суперечить законам логіки.

По-друге, виходячи із нормативно-закріпленого та підтриманого теорією права визначення правоздатності як здатності не лише мати права, а й нести обов'язки, приходимо до суперечливого висновку: правоздатність як суб'єктивне право одночасно є й юридичним обов'язком. *По-третьє*, правоздатність отримала нормативне оформлення лише у цивільному та кількох процесуальних галузях права, однак не викликає жодних зауважень твердження про існування цього явища в адміністративному, трудовому й інших галузях права. У зв'язку з цим виникає питання: як може бути гарантованою юридичною дійсністю суб'єктивне право, якщо воно взагалі не передбачено відповідним галузевим законодавством? *По-четверте*, законодавство передбачає принципову можливість у встановленому порядку позбавляти особу належного їй права, тоді як жоден суб'єкт права не може бути позбавлений своєї правоздатності. Крім того, особи можуть добровільно розпоряджатися своїми правами, у тому числі відмовлятися від них, проте від правоздатності відмовитися неможливо.

Навіть прихильники визнання правоздатності суб'єктивним правом не можуть не звернути увагу на певні відмінності «класичного» суб'єктивного права та правоздатності. Так, С. Алексєєв, у цілому підтримуючи розуміння правоздатності як права, зазначав, що це особливе суб'єктивне право [3, с. 141]. А пізніше він взагалі запропонував включити до наукового обігу самостійне поняття «право на право», під яким слід розуміти суб'єктивне право людини на існування права об'єктивного [17, с. 629–630].

На нашу думку, спроби надати правоздатності ознак суб'єктивного права в основному зумовлюються фактами легального закріплення досліджуваної категорії та нормативного встановлення гарантій її непорушності. Однак юридичними гарантіями можуть забезпечуватися не лише суб'єктивні права, а й інші бажані для права явища. Таким чином, *правоздатність є властивістю суб'єкта права*.

Практично всі наведені у науковій літературі визначення правоздатності підкреслюють її не лише юридичний, а й соціальний (інколи суспільний) характер. Вважаємо, що саме ця обставина має відігравати вирішальну роль при встановленні змісту явища, яке розглядається, оскільки мова іде про категорію, котра характеризує насамперед людину як учасника суспільних відносин. Напевно найбільш ґрунтовне дослідження соціальної природи правоздатності було здійснено О. Красавчіковим [12, с. 13–25]. Він зазначав, що індивід і суспільство – це дві сторони одного соціального протиріччя, поза яким

людина припинила би бути людиною. Соціальне положення людини є сукупним вираженням зв'язку особи та суспільства. Тому воно (соціальне положення) знаходить своє вираження у соціальній свободі здійснення певної діяльності у суспільстві. Однак останнє також залишає за собою певну соціальну свободу щодо індивіда, свободу покладання на окремих осіб обов'язків перед суспільством, тобто те, що слугує свободою для індивіда, є обов'язком для суспільства, і навпаки. До речі, схожі думки висловлював раніше С. Братусь [18, с. 27].

Викладене не викликає жодних заперечень. Оскільки вказаний механізм суспільного регулювання є природним, має ознаки так званого самоуправління, то, напевно, він є найефективнішим із можливих. Право ж лише надає йому нормативного, гарантованого державою статусу. Безпосередньо «легітимізація» соціальної свободи й обов'язку здійснюється через категорію «правоздатність». Таким чином, *соціальним змістом правоздатності є соціальна свобода (яка реалізується в основному через суб'єктивні права) та соціальний обов'язок (який знаходить своє нормативне закріплення в юридичних обов'язках)*. Ці поняття, нарівні з іншими соціологічними категоріями, характеризують суб'єкт суспільних відносин, а тому їх можна визначити як соціальні властивості особи.

Слід зазначити, що нормативне закріплення вказаного механізму суспільного регулювання не лише (і навіть не стільки) забезпечує повноцінне існування особи, скільки гарантує життєдіяльність суспільства у цілому, а тому правоздатність умовно можна назвати правонеобхідністю. Між правом і більшістю з його суб'єктів існує двосторонній зв'язок, вони взаємозалежні. В. Гойман вважав, що особистість (колектив людей) виступає не лише як об'єкт правового регулювання, а й як джерело, що формує право [19, с. 125]. Тому індивід навіть не може, а повинен мати хоча б мінімально необхідні права й обов'язки, тобто бути суб'єктом права. Інакше виникає загроза існування цивілізованого суспільства та правової системи, як його складової.

Разом із тим до процесу визнання певного учасника суспільних відносин суб'єктом права слід ставитися надзвичайно обережно. Останній, на відміну від суб'єкта суспільних відносин, отримує у розпорядження правові інструменти, що дозволяють в окремих випадках нав'язувати свою волю іншим, ініціювати застосування державного примусу, створювати нові правові норми тощо. Іншими словами, суб'єкт суспільних відносин, перетворившись на учасника правових відно-

син, отримує можливість не лише ефективного захисту та реалізації своїх прав чи інтересів, а й вирішального та тривалого впливу на статус інших суб'єктів права, на процеси формування і розвитку правових відносин у цілому. Саме тому соціальна свобода й обов'язок не перетворюються безпосередньо на суб'єктивні права і юридичні обов'язки. Спочатку має відбутися відбір тих суб'єктів, які не зашкодять стабільному розвитку правових відносин. Критерієм, за допомогою якого можна виявити шкідливі або непотрібні для правовідносин соціальні утворення, не допустити отримання ними статусу суб'єкта права, є правоздатність. Саме вона підтверджує суспільно-правову необхідність визнання особи суб'єктом права; встановлює її здатність бути об'єктом правового регулювання, ефективно та відповідально користуватися вказаним статусом, реалізовувати покладені на неї функції. У наш час цей критерій застосовується на практиці лише щодо колективних суб'єктів, оскільки людина визнається правоздатною априорі. Однак це у жодному разі не принижує значення правоздатності як базової категорії права.

Проведений аналіз дозволяє зробити висновки, що юридичним змістом правоздатності є необхідність і здатність особи бути суб'єктом права. І вже похідними (однак не другорядними) від вказаних можна визнати необхідність і здатність мати суб'єктивні права, охоронювані законом інтереси, юридичні обов'язки й інші складові правового статусу суб'єкта права, які фактично забезпечують можливість його функціонування у правовому полі.

У подальшому надзвичайно перспективними вважаємо дослідження особливостей правоздатності суб'єктів різноманітних галузей права, а також характерних ознак правоздатності фізичних осіб, юридичних осіб і колективних утворень, що не є юридичними особами.

The article is directed on research of category legal capacity of subject of law, determination of its content, signs and legal nature. On the basis of analysis of scientific researches of representatives of theory of law and some particular law branches we are trying to prove the interbranch character of the indicated category, define its socially legal nature, compare with subject right.

В статтє исследується категория «правоспособность субъекта права», ее содержание, признаки и правовая природа. На основании анализа научных исследований представителей теории права и отдельных отраслевых наук автор делает попытку доказать межотраслевой характер указанного понятия, определить его социально-правовую природу, сравнить с субъективным правом.

Література

1. Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве. – М., 1958. – 183 с.
2. Адміністративне право України: Академічний курс: У 2 т. – К., 2004. – Т. 1. – 584 с.
3. Алексеев С. С. Общая теория права: В 2 т. – М., 1982. – Т. 2. – 361 с.
4. Венгеров А. Б. Теория государства и права. – М., 2000. – 528 с.
5. Витрук Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе. – М., 1979. – 229 с.
6. Мицкевич А. В. Субъекты советского права. – М., 1962. – 212 с.
7. Веберс Я. П. Правосубъектность граждан в советском гражданском и семейном праве. – Рига, 1976. – 231 с.
8. Толстой Ю. К. К теории правоотношения. – Л., 1959. – 88 с.
9. Азарков М. М. Обязательство по советскому гражданскому праву. – М., 1940. – 175 с.
10. Братусь С. Н. О соотношении гражданской правоспособности и субъективных гражданских прав // Советское государство и право. – 1948. – № 8. – С. 30–37.
11. Венедиктов А. В. О субъектах социалистических отношений // Советское государство и право. – 1955. – № 8. – С. 17–28.
12. Красавчиков О. А. Социальное содержание правоспособности советских граждан // Правоведение. – 1960. – № 1. – С. 12–25.
13. Пхаладзе Б. В. Юридические формы положения личности в советском обществе. – Тбилиси, 1969. – 86 с.
14. Ямпольская Ц. А. Общественные организации в СССР. – М., 1972. – 216 с.
15. Иоффе О. С. Избранные труды по гражданскому праву: Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права». – М., 2000. – 777 с.
16. Козлова Н. В. Правосубъектность юридического лица. – М., 2005. – 476 с.
17. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М., 1999. – 712 с.
18. Братусь С. Н. Юридические лица в советском гражданском праве: Ученые труды – М., 1947. – Вып. 12. – 363 с.
19. Гойман В. И. Действие права. – М., 1992. – 181 с.

